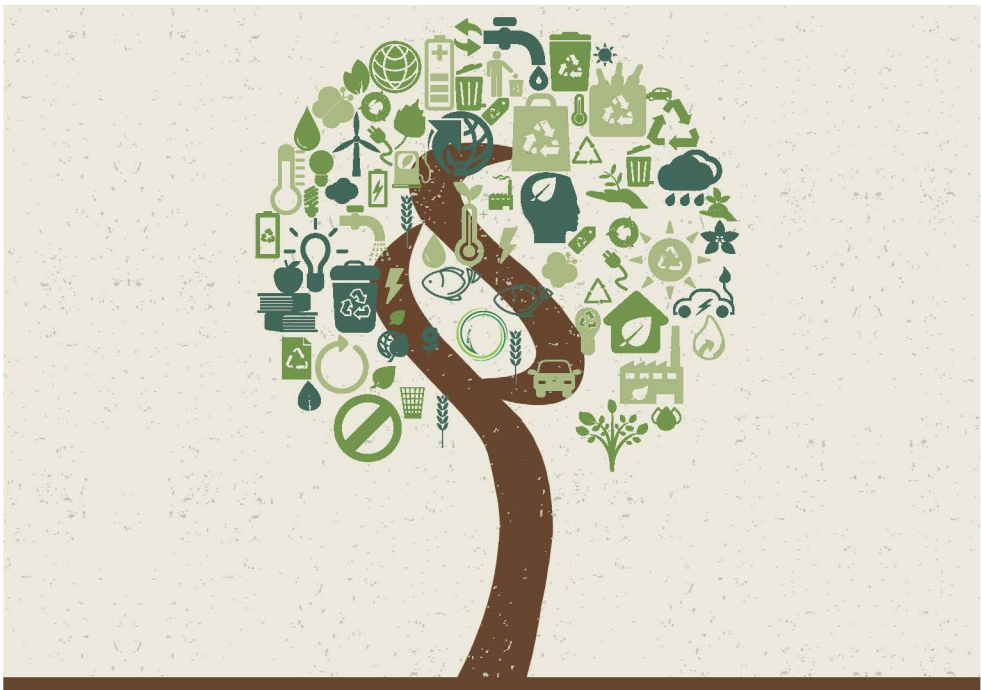

Prawo

Izby rolnicze w modelu społecznej gospodarki rynkowej

Beata Jeżyńska
Monika A. Król

Izby rolnicze w modelu społecznej gospodarki rynkowej

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Prawo

Izby rolnicze w modelu społecznej gospodarki rynkowej

Beata Jeżyńska
Monika A. Król

Beata Jeżyńska – Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Wydział Prawa i Administracji
Katedra Prawa Rolnego i Gospodarki Gruntami, 20-031 Lublin, pl. Marii Curie-Skłodowskiej 5

Monika A. Król – Uniwersytet Łódzki, Wydział Prawa i Administracji
Katedra Prawa Administracyjnego i Nauki Administracji, 90-232 Łódź, ul. Kopcińskiego 8/12

RECENZENT

Paweł Czechowski

REDAKTOR INICJUJĄCY

Monika Borowczyk

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Izabela Baran

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA

Wojciech Grzegorzczak

PROJEKT OKŁADKI

Agencja Reklamowa efectoro.pl

Zdjęcie wykorzystane na okładce: © Depositphotos.com/DAVIDS47

© Depositphotos.com/hurgem

© Depositphotos.com/breee

© Copyright by Authors, Łódź 2021

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2021

© Copyright for this edition by Wolters Kluwer Polska sp. z o.o., Warszawa 2021

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.10393.21.0.K

Ark. wyd. 12,5; ark. druk. 12,125

ISBN WUŁ 978-83-8220-598-5

e-ISBN WUŁ 978-83-8220-621-0

ISBN Wolters Kluwer 978-83-8246-993-6

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. 42 665 58 63

*Składam podziękowanie
Prezesom Lubelskiej Izby Rolniczej
Śp. Władysławowi Zalewskiemu
Bogusławowi Rzączyńskiemu
Robertowi Jakubcowi
za wieloletnią inspirującą współpracę
Beata Jeżyńska*

*Składam podziękowanie
Zarządowi i pracownikom Izby Rolniczej Województwa Łódzkiego
za zdobytą wiedzę i doświadczenie oraz inspirację do napisania tej książki
Monika A. Król*

*Wydanie monografii zbiega się z jubileuszem
125-lecia samorządu rolniczego
i 25-leciem reaktywowanych izb rolniczych w Polsce*

Spis treści

Rozdział I	
Założenia analityczne	11
Rozdział II	
Samorząd w koncepcji społeczeństwa obywatelskiego	15
1. Uwagi wprowadzające	15
2. Koncepcja społeczeństwa obywatelskiego	16
3. Podstawy partycypacji społecznej w Polsce	18
Rozdział III	
Korporacyjne formy partycypacji społecznej	23
1. Rys historyczny korporacji	23
2. Prawne pojęcie korporacji	24
3. Podstawowa typologia korporacji	25
3.1. Korporacje prywatnoprawne	26
3.2. Korporacje publicznoprawne	27
Rozdział IV	
Samorząd jako korporacja publicznoprawna	33
1. Pojęcie samorządu	33
2. Elementy konstrukcyjne samorządu	35
2.1. Decentralizacja i samodzielność	36
2.2. Cechy samorządu	38
2.3. Rodzaje samorządu	40
3. Samorząd specjalny	41
4. Samorząd gospodarczy	44
4.1. Koncepcja samorządu gospodarczego	45
4.2. Funkcje samorządu gospodarczego	47
4.3. Cele samorządu gospodarczego	50
5. Samorząd rolniczy w strukturze samorządu specjalnego	51
6. Konkluzje	53

Rozdział V

Koncepcja samorządu rolniczego w II Rzeczypospolitej	55
1. Uwarunkowania historyczne samorządów specjalnych	55
2. Izby rolnicze w ustroju społeczno-gospodarczym II Rzeczypospolitej	57
3. Administrowanie rolnictwem w kompetencjach izb	61
4. Kompetencje legislacyjne izb rolniczych	63
5. Koncepcja izb eksportu rolniczego	64
6. Koncepcja izb rolniczych z Memorandum z 1932 r.	67
7. Konkluzje	69

Rozdział VI

Ustrojowy status izb rolniczych	71
1. Uwagi wprowadzające	71
2. Samorząd gospodarczy rolników w aktach prawa międzynarodowego	73
3. Samorząd rolników w traktatach europejskich	75
4. Izby rolnicze w ustroju gospodarczym Rzeczypospolitej	77
4.1. Czynniki kształtujące ustrój gospodarczy	78
4.2. Ustrój rolny w społecznej gospodarce rynkowej	80
4.3. Izby rolnicze w świetle postanowień Konstytucji RP	82
5. Konkluzje	87

Rozdział VII

Kompetencje izb rolniczych	89
1. Uwagi wprowadzające	89
2. Kompetencje izb w świetle ustawy o izbach rolniczych	89
3. Kompetencje izb w świetle ustaw szczególnych	92
3.1. Gospodarka nieruchomościami rolnymi	92
3.2. Kompetencje izb na rynkach rolnych i na rynku pracy	97
3.3. Kompetencje izb w sprawach finansowych	99
3.4. Kompetencje doradcze izb rolniczych	102
4. Konkluzje	107

Rozdział VIII

Geneza samorządu rolniczego w Europie	111
1. Uwagi wprowadzające	111
2. Francja	112
3. Niemcy	114
4. Austria	118
5. Państwa włoskie	120
6. Hiszpania	121
7. Inne kraje	122

Rozdział IX

Modele samorządu rolniczego w państwach europejskich **125**

1. Uwagi wprowadzające	125
2. Model kontynentalny	126
2.1. Submodel francuski	127
2.2. Submodel niemiecki	130
2.3. Submodel austriacki	132
2.4. Submodel włoski	135
3. Model anglosaski	138
3.1. Submodel brytyjski	139
3.2. Submodel czeski	140
3.3. Inne państwa	142
4. Model mieszany	143
4.1. Hiszpania	144
4.2. Rumunia	146
4.3. Chorwacja	147
4.4. Litwa	148
4.5. Słowacja	149
4.6. Turcja	150
5. Model administracyjny węgierski	151
6. Konkluzje	153

Rozdział X

Konkluzje końcowe **155**

1. Podsumowanie rozważań	155
2. Ocena bieżącej sytuacji	158
3. Wnioski <i>de lege ferenda</i>	163
3.1. Delimitacja kompetencji	164
3.2. Kompetencje władcze	167
4. <i>Ad extremum verbum</i>	174

Bibliografia **177**

Wykaz literatury	177
Wykaz aktów prawnych	187
Prawo międzynarodowe	187
Prawo europejskie	188
Prawo polskie	188
Prawo obce	191
Wykaz orzecznictwa	192
Wykaz źródeł internetowych	193

Rozdział I

Założenia analityczne

Samorząd jako forma decentralizacji administracji publicznej wykonywany jest samodzielnie przez związki publicznoprawne utworzone na mocy ustaw szczególnych. W tej formie obywatele sprawują administrację i mają możliwość rzeczywistego wpływania na bieg spraw publicznych. Obecność podmiotów samorządowych w wykonywaniu zadań publicznych jest cechą współczesnych ustrojów społeczno-gospodarczych opartych na zasadzie pomocniczości, przedsiębiorczości, decentralizacji i partycypacji obywatelskiej. Reaktywowane w Polsce po 1989 r. samorządy: terytorialny, gospodarczy i zawodowy stały się zasadniczymi filarami demokratycznego państwa prawa. Zmieniły istniejące realia, ukształtowały nowe zasady planowania, wdrażania i odpowiedzialności za wspólne cele¹. Uczestnictwo przedsiębiorców w organizacjach samorządu zawodowego uznane zostało za źródło wiedzy o mechanizmach i stanie gospodarki oraz podstawę kształtowania rozwiązań normatywnych. Doceniono połączenie dwóch odrębnych celów, w których organy władzy publicznej mogą kreować rozwiązania adekwatne dla stosunków gospodarczych, korzystając z wiedzy przedsiębiorców, przedsiębiorcy zaś mogą skuteczniej wyrażać swoje stanowisko przez reprezentujące ich organizacje².

Dla stosunków społeczno-gospodarczych w rolnictwie, zarówno historycznie, jak i obecnie, fundamentalne znaczenie przypisane zostało izbom rolniczym, uznając, że spójny rozwój rolnictwa wymaga aktywnego partnerstwa organizacji samorządu zawodowego z wyspecjalizowanymi publicznymi instytucjami i agendami rolnymi. Izby rolnicze są przez część przedstawicieli doktryny zaliczane do

1 H. Izdebski, *Samorząd terytorialny. Podstawy ustroju i działalności*, Warszawa 2014, s. 51; S. Czarnow, *Niektóre aspekty prawne funkcjonowania samorządu rolniczego w Polsce*, „Samorząd Terytorialny” 2001, z. 3, s. 22–37.

2 K. Bandarzewski, *Samorząd gospodarczy w prawie polskim. Studium prawne*, Kraków 2014, s. 11.

samorządu gospodarczego, ale często też określane jako samorząd nietypowy³, łączący cechy samorządu zawodowego i gospodarczego⁴. W Europie izby rolnicze niezaprzeczalnie wywodzą się z administracyjnoprawnej formy korporacji prawa publicznego, a ich kształt organizacyjny i funkcjonalny jest uwarunkowany historycznie przez ewolucję wybranego modelu funkcjonowania samorządu gospodarczego lub zawodowego.

W Polsce koncepcję samorządu gospodarczego rolników realizuje ustawa z dnia 14 grudnia 1995 r. o izbach rolniczych⁵. Po upływie 25 lat obowiązywania przepisów należy podjąć próbę oceny statusu prawnego izb rolniczych, ich miejsca w strukturach administracji rolnej, znaczenia gospodarczego, społecznego oraz tego, na ile stanowią one reprezentację rolników, a także określić dalszą perspektywę, która musi uwzględnić nowe okoliczności, w jakich będzie funkcjonować polskie rolnictwo. Realizacja tak określonego celu badawczego wymaga już na wstępie zaznaczenia kontekstów indywidualizujących pozycję izb rolniczych pośród innych organizacji samorządu gospodarczego, które jednocześnie wyznaczają oś rozważań.

Przede wszystkim należy zwrócić uwagę na szczególne powiązanie terytorialne samorządu gospodarczego rolników, które ma swoje korzenie w ustawodawstwie międzywojennym. Struktura organizacyjna izb rolniczych została dostosowana do terytorialnego podziału kraju, sytuuje podstawowe jednostki organizacyjne na poziomie powiatów i województw, scalając ich funkcjonowanie przez organ centralny, jakim jest Krajowa Rada Izb Rolniczych. Izby rolnicze stanowią jedną z najbardziej rozbudowanych struktur organizacyjnych, lokowanych w centrum realizacji współczesnych funkcji rolnictwa. W konsekwencji izby rolnicze, w stopniu nieznanym innym organizacjom samorządu gospodarczego, mogą identyfikować i monitorować specyficzne warunki lokalne, reagować na potrzeby produkcyjne wynikające z istniejących układów biologicznych, klimatycznych, obszarowych, infrastrukturalnych, urbanizacyjnych, dostępu do zasobów ziemi rolnej i wody. Terytorialne powiązanie widoczne jest także podczas wyborów do organów izb, które prowadzone są na poziomie społeczności lokalnych, kandydaci są na ogół znani wyborcom, mieszkają i prowadzą gospodarstwa rolne w najbliższej okolicy i dobrze orientują się w miejscowych realiach produkcji rolnej.

Kolejne założenie analityczne koncentruje się na powszechnym charakterze rolniczego samorządu gospodarczego. Ustawa w tym względzie przyjęła zasadę obowiązkowej przynależności do izb osób fizycznych i prawnych będących

3 S. Czarnow, *Zadania samorządu rolniczego i ich finansowanie*, „Samorząd Terytorialny” 2006, z. 7–8, s. 143.

4 J. Zimmermann, *Prawo administracyjne*, Warszawa 2020, s. 184.

5 Dz.U. z 1996 r., Nr 1, poz. 3 (t.j. Dz.U. z 2018 r., poz. 1027), dalej: ustawa o izbach lub u.i.r.

podatnikami podatku rolnego⁶, podatku dochodowego⁷ z działów specjalnych produkcji rolnej oraz członków spółdzielni produkcji rolnej posiadających w spółdzielniach wkłady gruntowe⁸, bez żadnych dodatkowych kryteriów i bez wyjątków⁹. Tym samym w ramach jednej organizacji samorządu gospodarczego zrzeszeni zostali wszyscy producenci rolni bez względu na wielkość i formę organizacyjną gospodarstwa rolnego, profil i rozmiar produkcji, powiązanie z rynkiem towarowym czy organizację procesu produkcyjnego. Siła głosu i pozycja w izbie wszystkich członków jest taka sama. Powszechność członkostwa skutkuje tym, że powstała i funkcjonuje organizacja skupiająca niemal 1/4 całego społeczeństwa, powiązana przedmiotem działalności i celami utylitarnymi. Masowa i obowiązkowa przynależność do izby rolniczej decyduje o jej potencjale społeczno-gospodarczym i powinna przesądzać o faktycznych możliwościach decyzyjnych, administracyjnych, organizacyjnych i funkcjonalnych istotnych dla polskiego rolnictwa. Ze względu zaś na zrzeszenie zróżnicowanych gospodarczo podmiotów ma ogromny potencjał integracyjny. Może bowiem i powinna reprezentować producentów rolnych, uwzględniając i ważąc uzasadnione – choć mocno zróżnicowane – interesy wszystkich swoich członków, tworzyć jedyne w swoim rodzaju forum współpracy umożliwiające inicjowanie zasadniczych procesów zmian wyrażanych w strategiach polityki rolnej.

W rozważaniach uwzględnić trzeba ponadto procesy globalizacji. Rozpoczynająca się trzecia dekada XXI w. przypada na okres postępujących przemian gospodarczych i społecznych związanych z globalizacją. Proces globalizacji prowadzi do ujednoczenia gospodarek narodowych, umiędzynarodowienia finansów, rynków, modeli kultury, a także instytucji ustrojowo-prawnych¹⁰. Współcześnie globalizacja toczy się w znacznej mierze poza sferą władczą państw narodowych, które nie w pełni kontrolują przebieg wydarzeń ekonomicznych i kulturowych¹¹. Z tego względu w literaturze przedmiotu już od lat osiemdziesiątych XX w. zwracano uwagę na osłabienie roli państwa jako uczestnika stosunków międzynarodowych¹² oraz na wpływ procesów związanych z globalizacją, które potęgują

6 Artykuł 3 ustawy z dnia 15 listopada 1984 r. o podatku rolnym (t.j. Dz.U. z 2020 r., poz. 333).

7 Artykuł 2 ust. 3 ustawy z dnia 26 lipca 1991 r. o podatku dochodowym od osób fizycznych (t.j. Dz.U. z 2020 r., poz. 1426 ze zm.); art. 2 ust. 3 ustawy z dnia 15 lutego 1992 r. o podatku dochodowym od osób prawnych (t.j. Dz.U. z 2020 r., poz. 1406 ze zm.).

8 Artykuł 139 w zw. z art. 141 ustawy z dnia 16 września 1982 r. Prawo spółdzielcze (t.j. Dz.U. z 2020 r., poz. 275 ze zm.).

9 Artykuł 1 ustawy o izbach.

10 W. Jakubowski, S. Sulowski, *Historyczny rozwój państw*, [w:] K.A. Wojtaszczyk, W. Jakubowski (red. cyklu), *Spółczesność i polityka. Podstawy nauk politycznych*, t. 1, cz. 2: *Teoria, instytucje i procesy. Polityczna organizacja społeczeństwa*, K.A. Wojtaszczyk, S. Sulowski, W. Jakubowski (red. tomu), Warszawa 2018, s. 87–93.

11 P. Winczorek, *Nauka o państwie*, Warszawa 2011, s. 303.

12 W. Anioł, *Globalizacja i deglobalizacja we współczesnym świecie*, [w:] K.A. Wojtaszczyk, W. Jakubowski (red. cyklu), *Spółczesność i polityka...*, s. 412.

skutki ekonomiczne, społeczne i kulturowe. Globalny stał się charakter zagrożeń dla środowiska, który wymaga międzynarodowych działań zapobiegawczych¹³. Globalizacja wyznacza przeto pewien sposób stanowienia i stosowania prawa, jako instrumentu rozwiązywania problemów o zasięgu ogólnosiwiatowym.

Szczególnie drastycznym przykładem procesów globalizacyjnych są zmiany klimatyczne¹⁴ i biologiczne, widoczne w spadku różnorodności biologicznej¹⁵, deficycie słodkiej wody oraz zniszczeniu gleby. Jako zjawiska globalne wywierają nieodwracalne skutki, które w pierwszej kolejności dotyczą rolnictwo, a zwłaszcza produkcję żywności. Ich konsekwencją będzie, w nieznaney obecnie skali, konieczność wdrożenia odmiennych zasad funkcjonowania rolnictwa, dostosowanie wielkości i profilu produkcji do możliwości biologicznych oraz zdolności reagowania na mogące się pojawiać kryzysy ekosystemowe. Zmiany wpłyną na podaż produktów rolnych, znajdą swoje odbicie w łańcuchach dostaw, cenach żywności, destabilizacji rynków rolnych i dostępności do żywności. W tych warunkach będą rosły oczekiwania społeczne wobec producentów rolnych. Żywność, jako produkt niemający zamiennika, o znaczeniu egzystencjalnym zarówno dla każdego człowieka, jak i całej ludzkości, jest gwarantem poczucia bezpieczeństwa, spokoju i ładu społecznego. Społeczna odpowiedzialność agrobiznesu musi zostać uformowana i dostosowana do współczesnych i przyszłych zagrożeń. Konieczne jest podjęcie działań edukacyjnych, innowacyjnych, promowanie zmian środowiskowych, wypracowanie mechanizmów osłonowych, gwarancyjnych oraz uczynienie z rolnictwa decyzyjnego filaru nieuchronnych przeobrażeń. Aspekt środowiskowy wskazuje na odrębność funkcji samorządu gospodarczego rolników, jako wiodącego partnera w opracowywaniu i wdrażaniu nowej koncepcji rolnictwa.

Otwarte natomiast pozostaje pytanie, czy przepisy obowiązującej ustawy o izbach rolniczych tworzą ramy adekwatne dla realizacji tak określonych, współczesnych zadań samorządu gospodarczego rolników.

13 M.A. Król, *Ochrona środowiska jako problem globalny*, [w:] A. Barczak, P. Korzeniowski (red.), *Administracja a środowisko. Prace dedykowane prof. zw. dr. hab. Markowi Górskiemu z okazji jubileuszu 45-lecia pracy naukowej*, Szczecin 2018, s. 453–455; J. Ciechanowicz-McLean, *Aktualne problemy nauki prawa ochrony środowiska*, „Studia Prawnoustrojowe” 2019, z. 43, s. 35–37; eadem, *Globalne prawo środowiska. Podstawowe zagadnienia*, Gdańsk 2021, s. 16 i n.

14 Z. Bukowski, *Ochrona klimatu w prawie Wspólnoty Europejskiej*, „Przemysł Chemiczny a Ochrona Środowiska” 2004, z. 9, s. 12–13; J. Ciechanowicz-McLean, *Prawo ochrony klimatu*, Warszawa 2016, s. 97–100.

15 A. Kaźmierska-Patrzyzna, *Ochrona różnorodności biologicznej w systemie prawnej ochrony przyrody*, Warszawa 2019, s. 17, 19.

Rozdział II

Samorząd w koncepcji społeczeństwa obywatelskiego

1. Uwagi wprowadzające

Funkcjonowanie nowoczesnych społeczeństw i rozwiązywanie aktualnych problemów wymaga oprócz działań państwa i jego organów szerokiej partycypacji publicznej¹. Włączenie obywateli do zarządzania sprawami publicznymi oraz wykonywania usług publicznych jest jednym z najważniejszych trendów zmian funkcjonowania administracji publicznej w krajach europejskich². Partycypacja publiczna realizuje ideę wzmocnienia demokracji, która wymaga dekoncentracji władzy, zmiany sposobu rozwiązywania konfliktów oraz nadania nowych uprawnień obywatelskich³.

W doktrynie, teorii i filozofii prawa⁴ wzmocnienie uprawnień obywatelskich wiąże się ze szczególnym typem relacji międzyludzkich i obecnego w nich elementu społecznej samorządności. Dotyczy kilku grup uprawnień, do których należą: (1) uprawnienia do niezależności, które daje jednostce roszczenie do autonomii i gwarancji bezpieczeństwa; (2) uprawnienia, które mają skutkować zmianą istniejącego stanu rzeczy, zwłaszcza rozbiciem istniejących, skostniałych form praktyk społecznych; (3) uprawnienia rynkowe dające roszczenia do części kapitału społecznego; (4) uprawnienia solidarnościowe, będące podstawą prawną do życia w społeczności. Wskazane uprawnienia łącznie tworzą podstawę funkcjonowania partycypacji społecznej

1 R.M. Unger, *Law in Modern Society: Toward a Criticism of Social Theory*, New York 1986, s. 30; W. Lamentowicz, *Teoria i filozofia prawa. Wykłady*, Warszawa 2019, s. 245.

2 K. Szczerski, *Partnerstwo obywatelskie. Problematyka relacji administracji publicznej z organizacjami obywatelskimi*, [w:] J. Czaputowicz (red.), *Administracja publiczna. Wyzwania w dobie integracji europejskiej*, Warszawa 2008, s. 235.

3 R.M. Unger, *Law in Modern Society...*, s. 30; W. Lamentowicz, *Teoria i filozofia prawa...*, s. 245.

4 W. Lamentowicz, *Teoria i filozofia prawa...*, s. 245–246.

i współdecydowania o przyszłości społeczeństwa w sferach politycznych, gospodarczych i ekologicznych. Obecnie niemalże we wszystkich systemach prawnych, obok i niezależnie od aparatu państwa, obywatele tworzą różnorodne organizacje, z których wiele pozostaje w stałej lub okazjonalnej symbiozie z państwem. Podkreśla się, że ich istnienie jest gwarantem prawidłowego i efektywnego funkcjonowania aparatu współczesnego państwa⁵ oraz skutecznego przeciwdziałania rozrastaniu się aparatu państwowego prowadzącego do centralizacji życia gospodarczego⁶.

2. Koncepcja społeczeństwa obywatelskiego

W państwach o ustroju demokratycznym możliwość udziału obywateli i grup społecznych wyraża koncepcja społeczeństwa obywatelskiego⁷, rozumiana jako zespół działań, które uzupełniają działalność władzy politycznej i realizują takie cele, jakimi władza ze swej natury się nie zajmuje⁸. W literaturze przedmiotu podkreśla się brak jednoznacznego określenia tego pojęcia, uwarunkowany istnieniem trzech koncepcji społeczeństwa obywatelskiego⁹. Pierwsza koncepcja, wywodząca się od Arystotelesa, zakłada jedność społeczeństwa i państwa oraz wspólnotową organizację sfery społecznej. W tradycyjnym ujęciu organizacji społeczeństwa zakładano, że o sprawach społecznych decydują organy władzy publicznej wybierane na podstawie obowiązującego prawa. W tym ujęciu bezpośrednie formy udziału społeczeństwa w wykonywaniu funkcji państwa były nieliczne i miały charakter wyjątkowy, czego przykładem może być referendum ogólnokrajowe.

5 S. Sagan, J. Ciechanowska, *Organy i korporacje ochrony prawa*, Warszawa 2010, s. 229.

6 A. Matysiak, *Samorząd gospodarczy w świetle koncepcji społeczeństwa obywatelskiego*, [w:] B. Klimczak (red.), *Samorząd gospodarczy i zawodowy w procesie powstawania ładu rynkowego w Polsce*, Wrocław 2001, s. 78. Proces centralizacji życia gospodarczego obserwowany jest na całym świecie, także w takich państwach, jak Wielka Brytania czy Stany Zjednoczone (*ibidem*, s. 77).

7 Koncepcja społeczeństwa obywatelskiego wywodzona jest z filozoficznej myśli antycznej Arystotelesa i Cycerona. Ten ostatni utożsamiał społeczeństwo obywatelskie z uczestnictwem jednostki w życiu wspólnoty politycznej oraz ze sferą praw przynależnych jednostce. W dobie filozofii liberalnej reprezentowana przez J.J. Rousseau i J. Locke'a, a następnie G.W.F. Hegla, K. Marksa i A. de Tocqueville'a (zob. B. Pobożny, *Wizje społeczeństwa obywatelskiego*, [w:] K.A. Wojtaszczyk, W. Jakubowski (red. cyklu), *Spółeczeństwo i polityka. Podstawy nauk politycznych*, t. 1, cz. 2: *Teoria, instytucje i procesy. Polityczna organizacja społeczeństwa*, K.A. Wojtaszczyk, S. Sulowski, W. Jakubowski (red. tomu), Warszawa 2018, s. 297–303).

8 M. Król, *Słownik demokracji*, Warszawa 1999, s. 106.

9 A. Matysiak, *Samorząd gospodarczy...*, s. 67.